

Bartoszewicz, Henryk

Źródła kartograficzne do historii miast Mazowsza Północnego w drugiej połowie XVIII i pierwszej połowie XIX wieku

Rocznik Mazowiecki 15, 169-179,

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Henryk Bartoszewicz

Źródła kartograficzne do historii miast Mazowsza Północnego w drugiej połowie XVIII i pierwszej połowie XIX wieku

Miasta Mazowsza Północnego na mapach małoskalowych i średnioskalowych pojawiają się od końca XVI wieku. Na mapie Rzeczypospolitej sporządzonej najprawdopodobniej między 1764 a 1768 r. nieustalonego autora¹ oraz na mapie województwa mazowieckiego, wykonanej w II połowie XVIII w., a odbitej techniką miedziorytniczą na przełomie XVIII/XIX w.² zostały naniesione następujące miasta Ziemi Ciechanowskiej: lokowane w XIV w. Ciechanów, Czerwińsk i Sochocin, w XV w. Janów nad Orzycem i Przasnysz oraz w XVI w. Chorzele³. Uwzględniłem tylko miasta, posiadające prawa miejskie także w drugiej połowie XVIII i pierwszej połowie XIX w., których mapy wielkoskalowe z tego okresu zachowały się w zbiorach polskich. Dlatego pominąłem miasto Niedzbórz⁴.

Najstarsza zachowana w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych, w zespole akt Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, mapa wielkoskalowa Ciechanowa nosi tytuł *Plan ręczny miasta Ciechanowa podany przez Burmistrza tegoż miasta, który jako zgodny z oryginalnym zaświadczam, Zieliński podprefekt przasnyski*⁵. Została ona sporządzona jednobarwną techniką rękopiśmienną na papie-

¹ AGAD, Zb. Kart. 72-9.

² AGAD, Zb. Kart. AK 94.

³ S. Pazyra, *Dzieje Ciechanowa i ziemi ciechanowskiej*, Ciechanów 1976, s. 167-172; *Dzieje Mazowsza do 1526 roku*, red. A. Gieysztor, H. Samsonowicz, Warszawa 1994, s. 209-292.

⁴ Niektóre problemy dotyczące źródeł kartograficznych do dziejów miasta Ziemi Ciechanowskiej zostały przedstawione w artykule Marii Łodyńskiej-Kosińskiej, poświęconym głównie zmianom w układzie przestrzennym Janowa nad Orzycem w pierwszej połowie XIX w. (M. Łodyńska-Kosińska, *Czyżby renesansowa „città ideale” na Mazowszu?* „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1971, t. XVI, z. 2-3, s. 205-223; zob. też: J. Kazimierski, D. Warecka-Kosacka, *Studium historyczne m. Ciechanowa*, „Notatki Płockie”, 1957, nr 5, s. 17).

⁵ AGAD, KRSW, vol. 4309, k. 33-34. W przypadku tej mapy, jak i następnych, podając tytuł oryginalny, uwspółcześniłem pisownię oraz rozwiązałem skróty, kierując się zasadami przyjętymi w instrukcji dotyczącej wydawania źródeł do historii XIX i początku XX w. (I. Ihnatowicz, *Projekt instrukcji wydawniczej dla źródeł XIX i początku XX wieku*, „Studia Źródłoznawcze” 1962, t. 7, s. 105-109).

rze o wymiarach 33 x 39,2 cm jako załącznik do pisma prefekta departamentu płockiego do ministra spraw wewnętrznych w sprawie wyznaczenia rewiru w Ciechanowie dla zamieszkania ludności żydowskiej z dnia 19 grudnia 1811 r. Na planie zaznaczono rzekę Łydynię i most usytuowany na rzece przy wylocie z miasta traktu do Gdańska, oraz trakty: Przasnyski, Pułtuski, Warszawski, do Gdańska, do Płocka. Ulice naniesione na planie opisano nazwami, podając także liczbę domów położonych przy każdej z nich oraz dwa rynki: Zielony i Publiczny. Natomiast nie oznaczono zabudowy. Wyróżniono jedynie kościół farny znakiem krzyża, bożnicę i austerię (przy rynku Zielonym) znakiem czworoboku i te budowle opisano. Ulice przeznaczone na rewir zaznaczono ząbkowanym konturem. Według tego planu w Ciechanowie istniało wówczas 11 ulic:

1. Warszawska – 13 domów – 17 pustych placów;
2. Farna – 17 domów – 15 pustych placów;
3. Sto Małgorzycka – 21 domów – 10 pustych placów;
4. Sto Małgorzycka – 0 domów – 0 pustych placów;
5. Łazienna – 6 domów – 5 pustych placów;
6. Żydowska – 68 domów – 0 pustych placów;
7. Psia – 1 dom – 11 pustych placów;
8. Pułtuska – 11 domów – 8 pustych placów;
9. Tylna – 4 domy – 40 pustych placów;
10. Podpiskowska – 9 domów – 10 pustych placów;
11. Przasnyska – 8 domów – 17 pustych placów.

Druga mapa wielkoskalowa miasta Ciechanowa, wyłączona z zespołu akt KRSW, przechowywana w Zbiorze Kartograficznym AGAD nosi tytuł *Plan miasta Ciechanowa, mający służyć do projektu przeniesienia Żydów w oddzielne rewiry*⁶. Została sporządzona rękopiśmienną techniką wielobarwną (tuszem i akwarelą) na papierze o wymiarach 37,5 x 46,6 cm jako załącznik do pisma Komisji Województwa Płockiego z 18 października 1816 r. w sprawie rewiru dla ludności żydowskiej. Na planie zaznaczono rzekę Łydynię, na niej most, do którego z miasta prowadziła jedna z dwóch „dróg do rzeki” i ulica Mostowa. Ponadto według planu z miasta wychodziły trakty: Gdański, Przasnyski, Pułtuski i trakt do Warszawy. Na planie naniesiono i opisano: ul. Podpiskową, Pułtuską, Tylną, Żydowską, Psią, Pustą, Warszawską, Mławską, Farną, Zakroczymską, Sto Małgorzacką, Łazienną, Mostową; dwa rynki – Zielony i Publiczny (na tym planie nazwa ta nie występuje) oraz trzy „drogi przez pole”; dalej łąki, ogrody, folwarki i browary. Kolorami zaznaczono ulice przeznaczone do zamieszkania przez Starozakonnych, domy należące do Starozakonnych i place puste należące do Starozakonnych. Natomiast ważniejsze budowle w mieście – kościół farny, konwent Księży Augustianów i synagogę, a poza miastem zamek – oznaczono kolorem czerwonym i opisano. Na planie umieszczono legendę – znaki objaśniające kolory.

⁶ AGAD, Zb. Kart., KRSW, vol. 4218, npag.

W zespole akt KRSW znajdują się dwie wielkoskalowe mapy Ciechanowa, obejmujące zasięgiem terytorialnym tylko część miasta. Pierwsza jest umieszczona w tekście dokumentu pt. *Prośba Joska Sól mieszkańca pogorzałego miasta Ciechanowa – w przedmiocie zamierzonego rozszerzenia pogorzałej ulicy Psiej zwanej*, datowanego 30 września (11 października) 1842 roku⁷. Została ona sporządzona techniką rękopiśmienną, dwubarwnie (tuszem i akwarelą), na papierze o wymiarach 9 x 13,5 cm. Plan swym zasięgiem obejmuje Rynek (Publiczny) i ul. Kowalską (czyli Żydowską), Psią, Warszawską i przy Fosie. Na planie zaznaczono działki i budynki przy rogu ul. Kowalskiej i Psiej. Druga z tych map wielkoskalowych nosi tytuł *Plan sytuacyjny części miasta Ciechanowa wskazujący położenie posesji nr 36 przy ulicy Kowalskiej i Psiej położonej do Starozakonnego Miera Bieżunera należącej* i stanowi załącznik do protokołu w sprawie sporu o odszkodowanie za zajętą część placu, datowanego 23 lipca (3 sierpnia) 1845 roku⁸. Plan został wykonany przez Józefa Iżyckiego techniką rękopiśmienną, dwubarwnie (tuszem i akwarelą), na papierze o wymiarach 36,7 x 46,5 cm. Plan obejmuje ul. Kowalską i część Rynku. Ponadto zaznaczono ul. Pułtuską, Psią i uliczkę Żydowską.

W Zbiorze Kartograficznym AGAD znajduje się ponadto 7-arkuszowy plan klasztoru Księży Augustianów w Ciechanowie. Arkusz pierwszy stanowi kopia planu sytuacyjnego klasztoru z 1858 r., poświadczona 19 grudnia 1866 r. przez inżyniera powiatu przasnyskiego, Goliana. Plan sporządzony został wielobarwną techniką rękopiśmienną na papierze o wymiarach 61,3 x 45,9 cm w skali 1:1500⁹. Obejmuje swym zasięgiem część miasta (ul. Mławską i Św. Małgorzaty oraz rzekę Łydynię), a także część jego gruntów. Ponadto na planie zaznaczono drogi, ogrody i łąki. Arkusz drugi stanowi schematyczny plan sytuacyjny tego samego terenu, który obejmuje arkusz pierwszy¹⁰. Pozostałe arkusze to rysunki architektoniczne dotyczące: drewnianych budynków gospodarczych klasztoru (ark. 3), stajni, wozowni i obory (ark. 4), drewnianych budynków podwórzowych (ark. 5), budynku klasztornego (ark. 6), budynku klasztornego i kościoła (ark. 7)¹¹.

Najstarsze źródła kartograficzne dotyczące Przasnysza pochodzą z lat 1799–1800. Jednakże są to mapy gruntowe, a nie plany urbanistyczne. Dotyczą folwarku należącego do miasta¹², wójtostwa i jego gruntów¹³, gruntów klasztornych położonych pod Przasnyszem¹⁴. Autorem tych trzech map jest Franciszek le Juge. Zostały one sporządzone wielobarwną techniką rękopiśmienną, w skali 1:5000. Pierwsza zachowana mapa wielkoskalowa miasta Przasnysza pochodzi z 1811 r. i nosi tytuł *Plan miasta Przasnysza wykazująca ulice na rewir dla Sta-*

7 AGAD, KRSW, vol. 4317, npag.

8 AGAD, KRSW, vol. 4318, k. 41.

9 AGAD, Zb. Kart. 17-4, ark. 1.

10 AGAD, Zb. Kart. 17-4, ark. 2.

11 AGAD, Zb. Kart. 17-4, ark. 3-7.

12 AGAD, Zb. Kart. 329-1.

13 AGAD, Zb. Kart. 312-3.

14 AGAD, Zb. Kart. 333-30.

rozakonnym przeznaczyć się mające¹⁵. Była dołączona do pisma prefekta departamentu płockiego w sprawie rewiru żydowskiego z 18 grudnia 1811 r. Została sporządzona przez podprefekta powiatu przasnyskiego, Zielińskiego, wielobarwną techniką rękopiśmienną (tuszem i akwarelą) na papierze o wymiarach 34,3 x 51,7 cm. Na planie oznaczono rzekę Węgieńkę i dwa mosty (jeden – u wylotu ulicy Królewieckiej i drugi – u wylotu ulicy Mostowej); dalej rynek i ulice: Mała Pstra (na planie opisana jako uliczka), Św. Ducha, Pstra, Kacza, uliczka Kacza, Bydłęca, Ciechanowska, Mostowa, Żydowska, Św. Michała, Królewiecka, Warszawska, Mała Warszawska, Błonie oraz Końskie Targowisko. Nie oznaczono zabudowy ulic, a jedynie wyróżniono ważniejsze budowle w mieście: klasztor Bernardynek i klasztor Księży Bernardynów, ratusz i pompę (na rynku), szkołę, austerię i magazyn żywnościowy. Wzdłuż ulic przeznaczonych na rewir żydowski podano liczbę domów i placów. Miasto, jak wynika z planu, było położone jedynie po prawej stronie rzeki Węgieńki. Na lewym brzegu rzeki opisano zabudowania należące do rolników, nie przedstawiając zabudowy. Ponadto na planie znajduje się legenda – objaśnienie kolorów wykazujących rozmieszczenie ludności chrześcijańskiej i żydowskiej.

Druga mapa wielkoskalowa Przasnysza nosi tytuł *Plan miasta Przasnysza mający służyć do przeniesienia Żydów w oddzielne rewiry* i stanowi załącznik do pisma Komisji Województwa Płockiego z 25 października 1819 r.¹⁶ Zaznaczono na niej rynek, ulice oraz trakty (Ciechanowski i Gołymiński), a także folwarki mieszczan-rolników. Zasięg terytorialny planu i treść są nieco szersze. Naniesiono na nim nowe ulice położone na lewym brzegu rzeki: Zawodzie, Ostrołęcka i Makowska. Wyróżniono rysunkiem i opisano ważniejsze budowle w mieście: budynki należące do Ekonomii Narodowej, klasztor Bernardynek, klasztor Księży Bernardynów, kościół parafialny Św. Ducha, kościół farny, synagogę, ratusz, szkołę, magazyn. Na planie umieszczono legendę wykazującą: główne budowle, kolor ulic dla Starozakonnym, domy należące do Starozakonnym, domy wynajęte przez Starozakonnym, mosty i puste place.

Kolejna, trzecia mapa wielkoskalowa Przasnysza – zatytułowana *Plan sytuacyjny Przasnysza wykazujący, w którym miejscu ma być rewir żydowski* – została wykonana w 1823 r. przez Kontowskiego wielobarwną techniką rękopiśmienną na papierze o wymiarach 43 x 65 cm i 19,7 x 23,8 cm; stanowi załącznik do akt z lat 1822–1823, dotyczących poszerzenia wyznaczonego w 1822 r. rewiru dla ludności żydowskiej¹⁷. Na planie zaznaczono i opisano rynek i ulice, ratusz, kościół Św. Ducha, bożnicę, szkołę, lazaret, karczmę Królewską, budynki gospodarcze, cmentarz Św. Michała i cmentarz Św. Krzyża oraz cmentarz żydowski. Budynki mieszkalne rozróżniono kreskowaniem i kolorami. Legenda zawiera znaki wykazujące domy drewniane, murowane, kryte dachówką i deskami („kleńcem”).

¹⁵ AGAD, KRSW, vol. 4586, npag.

¹⁶ AGAD, KRSW, vol. 4587, k. 197-198.

¹⁷ AGAD, KRSW, vol. 4589, k. 142.

Czwarta mapa wielkoskalowa Przasnysza sporządzona w 1825 r. jest niemalże analogiczna do mapy z 1823 r. co do obrazu topograficznego miasta. Różnice polegają przede wszystkim na tym, że mapa wcześniejsza zawiera legendę, a nie posiada podziałki liniowej, natomiast drugiej nie zaopatrzone w legendę, ale umieszczono na niej podziałkę w prętach reńskich. Mapę z 1825 r., noszącą tytuł *Plan sytuacyjny miasta Przasnysza wykazujący miejsce rewiru żydowskiego, którego ulice dawne oznaczone kolorem żółtym, a nowe przydane oranż*, wykonał Aleksander de Groffe wielobarwną techniką rękopiśmienną na papierze o wymiarach 69 x 58,3 cm¹⁸. Najpełniej i najczytelniej przedstawia ona obraz topograficzny Przasnysza w latach dwudziestych XIX w. zarówno ze względu na technikę wykonania oraz dokładność pomiaru i rysunku, jak i ze względu na najbogatszą treść w porównaniu z mapami z 1819 i 1823 r. Oznaczono na niej rzekę Węgieńkę z dwoma mostami (jeden – u wylotu ulicy Królewieckiej, drugi – u wylotu ulicy Mostowej), na prawym brzegu rzeki: rynek i ul. Mała Pstra, Św. Ducha, Pstra, Bydlęca, Ciechanowska Mostowa, Zduńska (na planie z 1811 r. jest zaznaczony jedynie projekt tej ulicy), Królewiecka, Św. Michała, Warszawska (przechodząca w Stary Trakt Warszawski), Mała Warszawska, Błonie, Targ Koni. Przedstawiono zabudowę części ulic; rysunkiem i opisem wyróżniono: kościół Św. Ducha, ratusz, szkołę, studnię, karczmę Królewską, cmentarz Św. Michała. W przypadku obydwu map brakuje części miasta, obejmujących tereny klasztorów Bernardynek i Księży Bernardynów. Na lewym brzegu rzeki zostały oznaczone ulice (naniesiono ich zabudowę): Przedmieście Zawodzie, ulica do Chorzeli, Przedmieście Świerczeno, Świętokrzyska, Zamostowa, Ostrołęcka, Makowska.

Ponadto zachowało się w zbiorach AGAD kilka map wielkoskalowych Przasnysza, dotyczących jedynie części miasta. *Plan sytuacyjny ogrodu należącego do zabudowań po generale Roquette zawierający w sobie 87 prętów chełmińskich* został wykonany przez Kołockiego wielobarwną techniką rękopiśmienną na papierze o wymiarach 22,6 x 17,7 cm jako załącznik do pisma Komisji Województwa Płockiego z 3 maja 1820 roku¹⁹. Na planie przedstawiono zabudowę i ogród pomiędzy ulicami Pstrą, Tylną i Królewiecką.

Mapę miejsca spornego pomiędzy placami dziedzicznymi Dawida Schretera i Macieja Wesołowskiego sporządził w 1822 r. wielobarwną techniką rękopiśmienną na papierze o wymiarach 34 x 40,5 cm, w skali około 1:400 geometra przysięgły, J. Gensch²⁰. Na planie oznaczono zabudowę części ul. Kaczej i Tylnej oraz ogrody. Pozostałe szczegółowe plany sytuacyjne części miasta Przasnysza, zachowane w zbiorach AGAD, dotyczące klasztoru Bernardynek oraz karczem pochodzą z drugiej połowy XIX w.

Znacznie uboższe (aniżeli Ciechanowa i Przasnysza) są źródła kartograficzne, dotyczące Chorzeli i Janowa nad Orzycem w interesującym nas okresie. Za-

¹⁸ AGAD, Zb. Kart. KRSW, vol. 4589, k. 156.

¹⁹ AGAD, KRSW, vol. 6530, npag.

²⁰ AGAD, Zb. Kart. 412-61.

chowała się jedynie jedna mapa wielkoskalowa miasta, sporządzona w 1811 r., nosząca tytuł *Plan miasta Chorzele*. Autorem jej jest burmistrz Gallicki. Mapa została sporządzona techniką jednobarwną (tuszem). Stanowiła załącznik do pisma podprefekta departamentu płockiego do ministra spraw wewnętrznych z 18 grudnia 1811 roku²¹. Oznaczono na niej rynek i ulice oraz podano ilość domów znajdujących się przy nich:

- 1) Rynek – 31 domów, na środku rynku ratusz;
- 2) Budkowska – 20 domów;
- 3) Warszawska – 13 domów;
- 4) Poświętna – 6 domów;
- 5) Kościelna – 33 domy, szpital i plebania;
- 6) Łysobieska (wyznaczona dla Żydów) – 13 domów;
- 8) Zduńska (wyznaczona dla Żydów) – 33 domy oraz puste place;
- 9) Ruda – 23 domy.

Ponadto na planie zaznaczono trakty do Prus i trakt z Przasnysza do Chorzeli.

Analogicznie, jak w przypadku Chorzeli, znana jest tylko jedna mapa wielkoskalowa Janowa sprzed 1870 r. *Plan miasta Janowa* został sporządzony wielobarwną techniką rękopiśmienną na papierze o wymiarach 37,3 x 46,2 cm i stanowił załącznik do pisma Komisji Województwa Płockiego z 23 września 1819 roku²². Na planie oznaczono i opisano rzekę Orzyc, na niej most u wylotu ulicy Mostowej, przechodzącej za mostem w trakt do Prus; dalej trakt Warszawski, granicę z Prusami na rzece Orzyc, Rynek, Nowy Rynek, ul. Tylną, Zduńską, Warszawską, Mostową, Kościelną, Kocią, Zieloną i Pustą. Dwie ostatnie ulice i ulica prostopadła do nich (bez nazwy), biegnąca od ulicy Kociej do rzeki Orzyc, były przeznaczone na rewir dla ludności żydowskiej i zostały oznaczone kolorem zielonym. Mapa została zaopatrzona w legendę – objaśnienie znaków (kolorów) dotyczących głównych budowli, mostów, ulic rewiru żydowskiego, domów należących do Starozakonnych, domów wynajmowanych przez Starozakonnych. Ważniejsze budowle w mieście oznaczono rysunkiem schematycznym w kolorze czerwonym i opisano. Są to – ratusz, kościół farny, kościół Św. Barbary, plebania, wójtostwo należące do Ekonomii Przasnyskiej. Na planie zaznaczono także ogrody.

W przypadku pozostałych dwóch miast ziemi ciechanowskiej (Czerwińska i Sochocina) nie zachowały się mapy wielkoskalowe, stanowiące plany urbanistyczne, sporządzone przed 1869 r. (czyli przed utratą praw miejskich), obejmujące swym zasięgiem całe miasto lub jego większe części. W odniesieniu do Czerwińska zachował się jedynie plan ogrodów należących do klasztoru Księży Kanoników Regularnych, sporządzony – wielobarwną techniką rękopiśmienną na papierze o wymiarach 61,5 x 62 cm w skali 1:1500 – przez L. Chudzyńskiego. Mapa ta jest kopią wcześniejszej, wykonanej w 1823 r. przez Joachima Łusz-

²¹ AGAD, KRSW, vol. 4287, k. 66-67.

²² AGAD, KRSW, vol. 4343, k. 272.

czewskiego. Na planie oznaczono rzekę Wisłę, drogi (w tym prowadzące do traktu Warszawskiego oraz w kierunku miasta Czerwińska i Szumlina), kościół i klasztor Norbertanek, ogrody należące do klasztoru Kanoników Regularnych, ogród po magazynie solnym, ogrody, pastwiska i cmentarz²³. Zachowała się również mapa dóbr należących do ekonomii Sielce z połowy XIX w., ukazująca położenie Czerwińska i Wyszogrodu oraz okolicznych wsi²⁴. W zbiorach AGAD przechowywanych jest 5 map gruntowych, dotyczących własności miejskiej Czerwińska. Dwie najstarsze zostały sporządzone w 1798 i 1799²⁵, pozostałe cztery w latach 1849–1850²⁶. Ponadto w zespole akt KRSW znajduje się mapa gruntów miejskich, wiejskich i folwarcznych z zaznaczeniem kilku miejscowości (w tym miasta Czerwińska), sporządzona w 1841 r. wielobarwną techniką rękopiśmienną na papierze o wymiarach 20,3 x 32,5 cm w skali 1:20 000. Autorem tej mapy – stanowiącej załącznik do pisma Rządu Gubernialnego Płockiego z 2 (14) stycznia 1842 r. – jest Sperber²⁷.

W zbiorach AGAD znajdują się cztery mapy gruntowe odnoszące się do własności ziemskiej Sochocina. Najstarszą – dotyczącą folwarku należącego do miasta – sporządził w 1799 r. Zindel (wielobarwną techniką rękopiśmienną na papierze o wymiarach 20,3 x 28,5 cm w skali około 1:5000)²⁸. Z tego samego czasu pochodzi mapa wsi Gromadzin i Biele oraz Folwarku i kolonii Rzeźnica, wykonana przez tego samego autora (wielobarwna techniką rękopiśmienną na papierze po wymiarach 108 x 74,5 cm w skali około 1:5000), ukazująca granicę tych miejscowości z miastem Sochocin²⁹. Dwie pozostałe mapy z 1844 r. noszą tytuł *Wyciąg z mapy gruntów miasta Sochocina, miejsca Grudz zwanego*. Z ich treści dowiadujemy się o mapie gruntów, sporządzonej w 1823 r. przez geometrę Łuszczewskiego, która najprawdopodobniej nie zachowała się³⁰.

Spośród miast położonych w sąsiedztwie Ziemi Ciechanowskiej najobszerniejszą zachowaną kartograficzną bazę źródłową, sporządzoną w pierwszej połowie XIX w., posiada Pułtusk. Najstarsza znana mapa wielkoskalowa miasta z 1803 r. zachowała się jedynie w kopii z 1926 r., przechowywanej w zbiorach kartograficznych Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej³¹. Natomiast w zespole akt KRSW znajduje się 6 map wielkoskalowych, sporządzonych między 1811 a 1824 r. Pierwsza z nich wykonana została w 1811 roku³². Jest to

²³ AGAD, Zb. Kart. 338-18.

²⁴ AGAD, Zb. Kart. 168-21.

²⁵ AGAD, Zb. Kart. 317-22 i 333-17.

²⁶ AGAD, Zb. Kart.: 317-79; 317-80; 317-81.

²⁷ AGAD, KRSW, vol. 4306, k. 9495.

²⁸ AGAD, Zb. Kart. 318-14.

²⁹ AGAD, Zb. Kart. 264-8.

³⁰ AGAD, Zb. Kart. 362-19 i 362-38.

³¹ J. Kazimiński, R. Kołodziejczyk, J. Szczepański, *Dzieje miasta Pułtuska*, Warszawa–Pułtusk 1992, s. 38.

³² AGAD, KRSW, vol. 4480, npag. Analiza źródłowa mapa wielkoskalowych Pułtuska z pierwszej połowy XIX w. została przedstawiona w studium: H. Bartoszewicz, *Obraz kartograficzny miast i miasteczek mazowieckich w końcu XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku*, „Rocznik Mazowiecki” 2001, t. XIII, s. 223-225.

schematyczny odręczny plan miasta, ilustrujący jego sieć hydrograficzną i komunikacyjną. Część ulic zaznaczonych na planie została opisana. Druga w układzie chronologicznym mapa wielkoskalowa Pułtуска (z 1816) szczegółowo ukazuje sieć hydrograficzną i komunikacyjną miasta. Na jej podstawie można odtworzyć topografię najważniejszych budowli w mieście³³. Kolejne dwie mapy (z 1821³⁴ i 1824³⁵) wzbogacają wiedzę o obrazie topograficznym miasta. Doskonalsza jest ich technika wykonania (dokładność pomiaru i rysunku). Te mapy pozwalają na dokładniejszą lokalizację ważniejszych budowli w mieście aniżeli dwie mapy wcześniejsze; przede wszystkim ze względu na wykreślenie pełnej sieci ulic i opisanie nazwami tych ważniejszych. Uzupełnienie owych czterech ogólnych planów Pułtуска stanowią dwa plany szczegółowe części miasta z 1823³⁶ i z 1824 roku³⁷.

Niniejsze źródła kartograficzne dosyć dokładnie ukazują topografię Pułtуска między 1811 a 1824 r. Centralny punkt miasta stanowił duży rynek w kształcie wydłużonego prostokąta, który od północy zamykała kolegiata (kościół farny). Obok fary znajdowała się dzwonnica oraz budynki kościelne: kanoonii, wikariatu, seminarium i domu dla księży emerytów. W środku rynku stał ratusz. Część rynku między ratuszem a pierzeją południową rynku była przeznaczona na plac targowy. Między południową pierzeją rynku a zamkiem (pałacem biskupim) znajdowały się budynki należące do zamku (oficyny i spichlerz). Przy zamku był kościół św. Marii Magdaleny. Na zapleczu zamku znajdował się ogród. W południowej części rynku usytuowany był dom emerytów, za nim (w stronę odnogi Narwi) szpital św. Łazarza. Spośród zaznaczonych na planach ulic w części miasta na wyspie opisano nazwami ul. Kościelną, Publiczną, Senatorską (wszystkie trzy odchodziły od rynku w kierunku zachodnim), Krzywe Koło, Kottarską, Tylną, Mostową (przy moście Kozackim na odnodze rzeki Narwi), Kozią, Garbarską, Waliszewo Duże, Waliszewo Małe, Ciasną, Małą i Wąską. Między ulicą Krzywe Koło i (zaznaczoną, ale nieopisaną na planach) ulicą Bernardyńską a odnogą Narwi znajdował się klasztor Bernardynów. Na wysokości tego klasztoru (na odnodze Narwi) znajdował się most Bernardyński. Ponadto na wyspie była bożnica. Od rynku biegła na wschód ulica Rybicka, która kończyła się mostem na Narwi. Za tym mostem, po drugiej stronie rzeki, było przedmieście Rybitwy. Część ulic na tym obszarze miasta, zaznaczonych na planach nie zostało opisanych nazwami (m.in. ul. Zamkowa).

Za odnogą Narwi (powyżej traktu Petersburskiego, biegnącego w kierunku Warszawy) a rzeką Narwią znajdowało się Stare Miasto. Sieć ulic w tej części Pułtуска, zaznaczona na mapach z lat 1811–1824, nie została opisana z wyjątkiem dwóch – ul. Reformackiej i Stare Miasto – pomimo że mapa z 1824 r. dla tego obszaru ma charakter planu regulacyjnego. Natomiast według opisu na

³³ AGAD, KRSW, vol. 4482, k. 17.

³⁴ AGAD, KRSW, vol., 4485, k. 214.

³⁵ AGAD, Zb. Kart., KRSW, vol. 4487, npag.

³⁶ AGAD, Zb. Kart., KRSW, vol. 4486, npag.

³⁷ AGAD, Zb. kart., KRSW, vol. 4487, npag.

Plan miasta

Wzrost miasta w latach 1794-1804
 w roku 1794 liczyło 1000 dusz
 w roku 1804 liczyło 1500 dusz
 Wzrost ten spowodowany jest
 przez przyjazd wojsk francuzkich
 i ich osiedlenie w mieście
 Wzrost ten spowodowany jest
 przez przyjazd wojsk francuzkich
 i ich osiedlenie w mieście

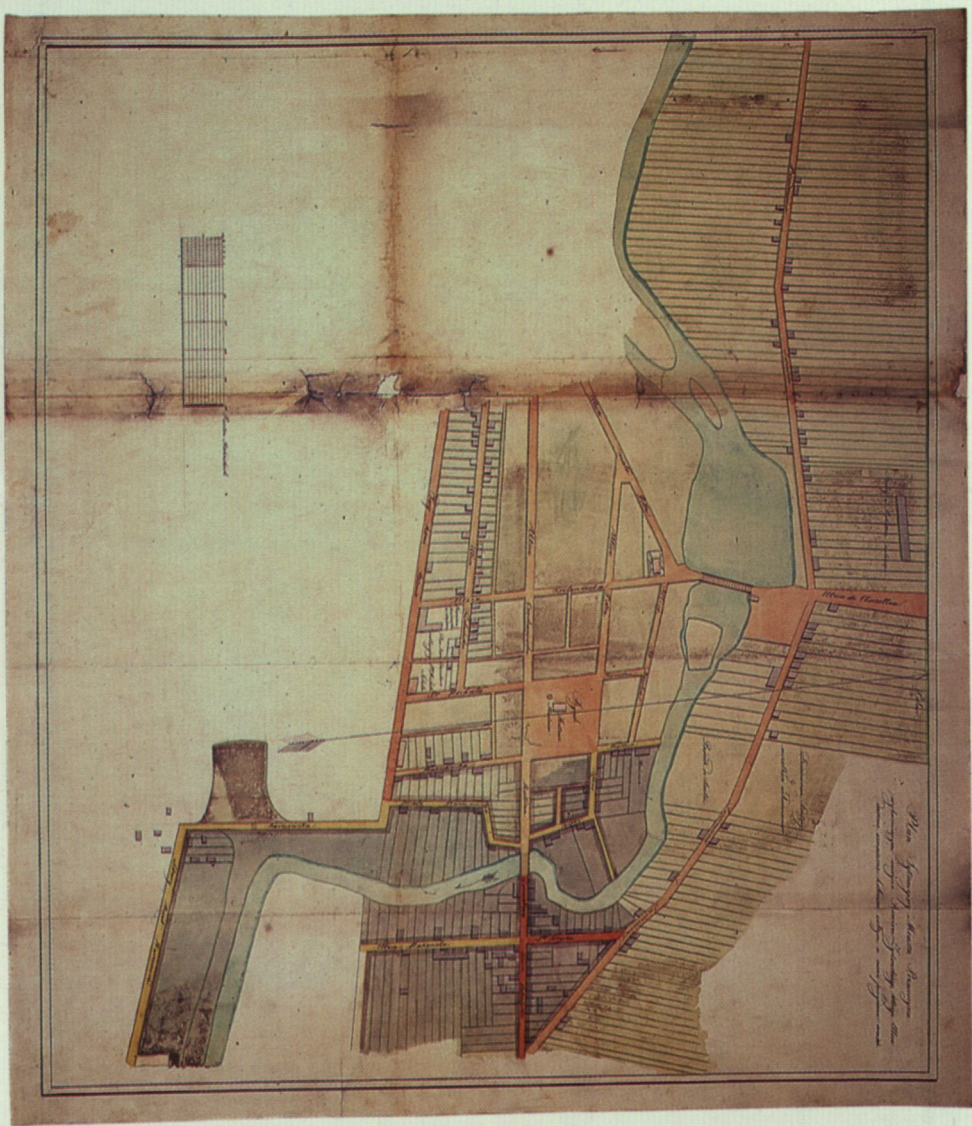

Plan miasta

Wzrost miasta w latach 1794-1804
 w roku 1794 liczyło 1000 dusz
 w roku 1804 liczyło 1500 dusz
 Wzrost ten spowodowany jest
 przez przyjazd wojsk francuzkich
 i ich osiedlenie w mieście
 Wzrost ten spowodowany jest
 przez przyjazd wojsk francuzkich
 i ich osiedlenie w mieście

2. Plan regulacji części miasta Płońska, 1840 r., AGAD, KRSW 4608.

Plan miasta Przasnysza z zaznaczeniem terenu na rewir dla ludności żydowskiej, 1823 r., AGAD, KRSW 4589, s. 142.

4. Plan miasta Przasnysza z zaznaczeniem terenu na rewir dla ludności żydowskiej, 1823 r., AGAD, KRSW 4589, s. 142.

mapie wielkoskalowej Pułtuska z 1803 r., na Starym Mieście były następujące ulice: Podgórze, Górecka, Stare Miasto, Reformacka, Panny Marii, Winnicka i Solna. Ulica Stare Miasto przechodziła w drogę prowadzącą do przewozu na rzece Narwi. Po drugiej stronie Narwi, przy drodze prowadzącej od Przewozu, znajdował się dom przewoźników. Na mapach z lat 1811–1824 na Starym Mieście wyróżniono rysunkiem i opisano ważniejsze budowle: kościół i klasztor Pannien Miłosierdzia, klasztor Księży Reformatów wraz z kościołem, kościół NMP oraz magazyn soli. Na północ od Starego Miasta (między odnogą Narwi i traktem Petersburskim oraz w stronę traktu do Płocka) w końcu XVIII i na początku XIX w. zaczęło powstawać przedmieście Pułtuska, którego szybki rozwój nastąpił w dobie konstytucyjnej Królestwa Polskiego. Ponadto należy odnotować zmiany (głównie dotyczące nazewnictwa) w sieci komunikacyjnej miasta, zaznaczone na mapach wielkoskalowych Pułtuska z lat 1811–1824. Droga opisana na mapie z 1811 r. jako prowadząca do Warszawy (w przeciwnym kierunku – do Makowa i Różana) na mapie z 1821 r. nosi już nazwę traktu Petersburskiego. Na drugiej z tych map zaznaczono i opisano także trakt do Płocka, od tego traktu odchodziły drogi w trzech nieopisanych kierunkach oraz droga z przedmieścia (od traktu Petersburskiego), biegnąca obok folwarku rządowego Górki.

Drugim miastem spośród sąsiadujących z Ziemią Ciechanowską, którego kartograficzną bazę źródłową należy odnotować, jest Płońsk³⁸. Znana jest tylko jedna mapa wielkoskalowa Płońska, obejmująca zasięgiem terytorialnym całe miasto. *Plan sytuacyjny miasta Płońska* sporządził w 1818 r. – wielobarwną techniką rękopiśmienną na papierze o wymiarach 38,4 x 62 cm – geometra Ludwik de Saczer. Na planie oznaczono rzekę Płonę, drogi do Nasielska i Zakroczymia, przedmieście Wojty, ulice (z uwzględnieniem zabudowy). Ponadto na planie wyróżniono i opisano kościół farny, klasztor Karmelitów, obiekty gospodarcze, wiatraki, cmentarz żydowski „Stary Okop”, ogrody i łąki. Na zachód od miasta oznaczony został obszar w kształcie prostokąta, przecięty dwoma prostopadłymi ulicami i opisany jako miejsce przeznaczone dla 172 rodzin. Ponadto umieszczono legendę – objaśnienie kolorów i liter – ukazującą (oprócz oznaczonych na planie) lokalizację ratusza, synagogi i szpitala parafialnego. Przedstawiona tu treść planu została jedynie zaczerpnięta z katalogu rysunków architektonicznych z akt KRSW, ponieważ plan ten po 1974 r. zaginął³⁹.

W 1819 r. został sporządzony przez Antoniego Piotrowskiego (w skali 1:500 wielobarwną techniką rękopiśmienną na papierze o wymiarach 19 x 34 cm) *Plan sytuacyjny rynku miasta Płońska, wykazujący położenie ratusza jako i miejsca upatrzonego na postawienie jatek*⁴⁰. Na planie oznaczono rynek, ul. Neapolitańską, Płoc-

³⁸ H. Bartoszewicz, *Źródła do dziejów Płońska w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, w: *Płońsk i Ziemia Płońska w XIX i XX wieku na tle Mazowsza Północnego*, red. A. Koseski, J. Szczepański, Płońsk 1998, s. 218-219, 221.

³⁹ *Katalog rysunków architektonicznych z akt Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych. Rysunki architektoniczne, plany urbanistyczne, varia z lat 1800–1868*, oprac. M. Łodyńska-Kosińska, Warszawa 1974, s. 268, poz. kat. 842.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 268, poz. kat., 843. Plan ten również znany jedynie z opisu katalogowego. Według moich ustaleń, zaginął on między 1974 a 1989 r.

ką, Zakroczymską, Nowomiejską, Zduńską, Ciechanowską oraz ważniejsze budowle – ratusz, kościół farny, domy mieszczan, tymczasowo postawione jatki, place na jatki i cmentarz. Zaznaczono także studnie z żurawiem.

Zachował się natomiast odrębny plan terenów przedmiejskich wzdłuż ulicy Ciechanowskiej i jej wylotu (drogi do Droбина) z zaznaczeniem sytuacji cegielni i kilku budynków, sporządzony w 1828 r., będący załącznikiem do pisma Komisji Województwa Płockiego w sprawie usytuowania domu strycharza⁴¹. W zespole akt KRSW znajdują się także dwie mapy wielkoskalowe części Płońska. Pierwsza – *Plan idealny placu po wdowie Szaj, należący teraz do Abego Hersz Cemach* – została wykonana w 1829 r. na papierze o wymiarach 40,6 x 35,4 cm⁴². Na planie oznaczono rynek i ulice od niego odchodzące: Ciechanowską, Zduńską, Neapolitańską, Płocką, Pułtuską i Warszawską. Druga mapa to plan regulacyjny, obejmujący narożnik rynku i ul. Płockiej oraz Warszawskiej; plan sporządzony został w 1830 r. przez Ludwika Dalaka (na papierze o wymiarach 19,5 x 29,5 cm)⁴³. Warto też zwrócić uwagę na późniejszą mapę wielkoskalową części Płońska – *Plan sytuacyjny części miasta Płońska* – sporządzony w 1840 r. przez Michała Jakuba Miklaszewskiego, przedstawiający sytuację projektu budynku ratusza. Plan obejmuje zasięgiem terytorialnym rynek i ulice odchodzące od niego, z których opisano jedynie ul. Płocką, Pułtuską, Zduńską i Ciechanowską. Oznaczono i podano numerację działek przy rynku, przeznaczonych pod budowę ratusza⁴⁴. Wśród pozostałych, związanych z Płońskiem kartografików w zbiorach AGAD zachowały się plany części gruntów miejskich i podmiejskich, m.in. Zielonego Rynku, granic miasta Płońska z wsią Ćwikła, okolic cmentarza Św. Piotra⁴⁵.

Miasta, których źródła kartograficzne z drugiej połowy XVIII i z pierwszej połowy XIX w. stanowiły przedmiot niniejszego studium, były miejscowościami różnej wielkości, różne także były ich w tym okresie dzieje. Największym miastem wśród nich były Ciechanów, Przasnysz i Pułtusk. Do większych miast można też zaliczyć Płońsk. Mniejsze to Sochocin, Czerwińsk, Janów nad Orzycem i Chorzele. Wielkość miasta z całą pewnością decydowała o zakresie produkcji kartograficznej – większe miasta miały większe potrzeby. Ilość wytworzonych źródeł kartograficznych nie pozostała także bez wpływu na ilość zachowanych do dziś map wielkoskalowych poszczególnych miast. Dlatego też dla okresu drugiej połowy XVIII i pierwszej połowy XIX w. najbogatszą bazę źródłową posiadają, Ciechanów, Przasnysz, Pułtusk i Płońsk.

Wspólną cechą dziejów miast i miasteczek mazowieckich w drugiej połowie XVIII w. był proces ich odbudowy ze zniszczeń wojennych z okresu drugiej połowy XVII i początku XVIII w. Dowodzą tego także źródła kartograficzne, np.

⁴¹ AGAD, KRSW, vol. 4604., k. 57-58.

⁴² AGAD, KRSW, vol. 4606, k. 71 v. (132 wg nowej paginacji).

⁴³ AGAD, KRSW, vol. 4606, k.: między 71-71 (133 wg nowej paginacji).

⁴⁴ AGAD, Zb. Kart, KRSW, vol. 4608, npag. Do planu załączone są rysunki architektoniczne ratusza zaprojektowanego przez Miklaszewskiego, oznaczone w Zbiorze Kartograficznym tą samą sygnaturą, co plan sytuacyjny.

⁴⁵ AGAD, Zb. Kart.: 3125; 312-6; 397-43; 312-15, 312-17.

mapa wielkoskalowa Pułtуска z 1803 r., która jest planem regulacyjnymi tego miasta. Niektóre z miast ucierpiały w czasie wojen napoleońskich (m.in. Płońsk i Pułtusk), inne dotknęły klęski żywiołowej, głównie pożary i powodzie (Ciechanów i Pułtusk). Okresem korzystnym dla rozwoju miast mazowieckich była doba konstytucyjna Królestwa Polskiego. W tym czasie powstało wiele planów regulacyjnych miast. Spośród przedstawionych tu map wielkoskalowych z pierwszej połowy XIX w. do grupy planów regulacyjnych można zaliczyć mapy Pułtуска (z 1803 i 1824), Ciechanowa (z 1816) i Przasnysza (z 1825). Do nielicznych należą zachowane mapy wielkoskalowe miast mazowieckich (poza dotyczącymi Warszawy), ukazujące ich rozwój w latach dwudziestych XIX w. Proces ten w odniesieniu do miast Mazowsza Północnego możemy częściowo prześledzić jedynie na mapach wielkoskalowych Ciechanowa, Przasnysza i Pułtуска.

Czas zatrudził się na Cracovianerze Powazkowskim w Warszawie, pokryty papiryną wieku medaion przedstawia popiersie Księdza Franciszka Brzeskiego, o którym dziś przeważa już pamięć.

Wśród woluminów zalegających antykwaryczny regał, ten od innych możemy się nie wyróżniał. Brązowy półksiężyc z delikatnie zaakcentowanymi białymi przypominiał wyowę opłamy „Bygodnika Ilustrowanego” – a jednak. Na froncie nieznany inżynierowycepnął złotą czapkę.

W DOWODY OSOBISTE

1. Ks. Franciszek Brzeski

PRACA DOKUMENTALNA

1803-1804

Tamże po książce weryfikowałem się z dyskwalifikacją w ten sposób: w zestawie dokumentów. Wchodziłem w prywatne życie Księdza Franciszka – zrywką zawieszona bawiła dwa zyciorysy i ponad 150 dokumentów, to jego droga przez życie. Zbiór pisał w rozdziale w roku 1845, a latywnia brudnopis listu z 18 grudnia 1812 roku. Głównie trzy lata zostały wybrane do zestawu. Ich liczba bardzo niewielka. Nasuwa się pytanie: czy są wszystkie? czy w pozostałych wojennych częściach nie zaginęły? czy wreszcie dekadencja nie osunęła? Brudno znaleźć odpowiedzi. Wrócić zatem do zaprzeczającego życia Księdza, aby tak wiele związanej z Mazowszem i Warszawą.

Ksiądz Franciszek Brzeski urodził się 29 stycznia 1803 roku w powiatowym mieście Pułtusk, wówczas w Gubernii Plockiej. W latach 1844-1848 uczęszczał do szkoły powiatowej w Żużosku, następnie do Gimnazjum Gubernialnego w Płońsku. Naukę ukończył w roku 1851. Za wybitne w nauce otrzymał trzy nagrody książkowe i tydzień listów pochwalnych, do których następnie wyszczególniono na świadectwie ukończenia szkoły. W swoim opisie Ks. Franciszek Brzeski napisał:

W tym roku, to jest 1851, czując powołanie do stanu duchownego, postąpiłem w sprawie przyjęcia zastępczo do Seminarium Duchownego w Siedlcach. Wraz z tym podjęciem 1851 Ks. Brzeski jako rólum zebrał w listach... w Katedrze Jezuickiej...